

جایگاه حضرت خدیجه (علیها السلام) در مدیریت و سامان‌دهی بحران محاصره شعب ابی طالب

دریافت: ۱۴۰۱/۶/۱۰ پذیرش: ۱۴۰۱/۹/۱۶

محمد کشاورز (بیضایی)^۱، محمد جمیری^۲، رضا معینی رودبالی^۳

چکیده

گسترش و اشاعه اسلام و مقابله با موانع و دشمنی‌های آن، مرهون مجاهدت‌های پیامبر (صلی الله علیه و آله) و مردان و زنان بزرگی بوده است. تحریم و محاصره مسلمانان در شعب ابی طالب از حوادث مهم، طاقت‌فرسا و سرنوشت‌ساز قبل از هجرت در تاریخ صدر اسلام به شمار می‌رود که سامان‌دهی هوشمندانه و مدبرانه پیامبر و یارانش طی این رویداد، تأثیر شگرفی در تقویت و اشاعه مبانی اسلام و نیز غلبه مسلمانان بر مصائب و مشکلات بعدی داشت. در این میان، جایگاه حضرت خدیجه (علیها السلام) به عنوان همسر پیامبر (صلی الله علیه و آله)، مواضع و سهم وی در مدیریت این بحران عظیم، موضوع قابل درنگی است که روشن کردن ابعاد و زوایای آن، پژوهشی مستقل و جامع را می‌طلبد. از این رو، این جستار با روشی توصیفی تحلیلی، به دنبال پاسخ این سؤالات است که حضرت خدیجه در بحران شعب ابی طالب چه جایگاهی داشته و سهم وی در مدیریت این بحران چه بوده است؟ یافته‌ها نشان می‌دهد که حضرت خدیجه (علیها السلام) در جایگاه اولین بانوی مسلمان و همسر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) با انفاق ثروت چشمگیر خود برای رفع نیازهای مسلمانان در شعب، همچنین پایداری، مدیریت و نفوذ وی در دور زدن برخی تحریم‌ها و بی‌اثر کردن آن، در کنار مساعی و حمایت‌های بی‌دریغ وی از پیامبر، به سهم خود در شکستن و الغای محاصره اقتصادی و اجتماعی مسلمانان در شعب، تأثیر بسزایی داشته است.

کلیدواژه‌ها: شعب ابی طالب، مدیریت بحران، جایگاه حضرت خدیجه (علیها السلام)، پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله)

۱. استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم پزشکی بوشهر (نویسنده مسئول): mkeshavarz_59@yahoo.com

۲. عضو هیئت علمی گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم پزشکی بوشهر: Jamiri.mohammad@gmail.com

۳. استادیار گروه آموزش الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فرهنگیان: moeini.reza.60@gmail.com

۱. مقدمه

مقاومت در برابر بحران‌های اقتصادی و اجتماعی و برون‌رفت از آن در هر اجتماعی، ارتباط تنگاتنگی با مدیریت و سامان‌دهی مردمان آن داشته‌است. مشرکان برای از میان بردن اسلام و مقابله با پیامبر به اقدامات و توطئه‌های مختلفی مبادرت ورزیدند. سازش و شگردهای مسالمت‌آمیز، آزارهای فیزیکی، برخوردهای علمی و برخوردهای روانی و سیاسی از زمره این اقدامات به شمار می‌رود. عقیق‌ماندن برخوردها و شگردهای اغواکننده، ایذایی، روانی، تهدیدآمیز و علمی مشرکان در برابر پیامبر (علیه السلام) آنان را به مطرود کردن و انزوای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی مسلمانان سوق داد. محاصره شعب ابی‌طالب و انزوای پیامبر (علیه السلام) و یاران وی از دسته برخوردهای اقتصادی اجتماعی مشرکان است که از آن می‌توان به‌عنوان نقطه عطفی در تاریخ اسلام قبل از هجرت اشاره کرد.

۱-۱. مسئله پژوهش

یکی از نقش‌های جهانی و ارزشی زنان، حضور و مشارکت مؤثر در زندگی پیامبران الهی است که با پرورش و حمایت‌های مادی از آنان، بر اشاعه توحید و پیشبرد مقاصد ادیان آسمانی نقش مهمی ایفا کرده‌اند. در دین اسلام جایگاه، حضور و نقش‌آفرینی زنان در عرصه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و فرهنگی کمتر از مردان نبوده و زنان نیز در کنار رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به سهم خود به انحای مختلف در گسترش و اشاعه اسلام اهتمام ورزیده‌اند. افزون‌بر آن، پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) برای اصلاح باور و اخلاق و مبارزه با مفسدات اجتماعی، مسیری دشوار در پیش رو داشت و این در حالی بود که اغلب جامعه در قالب شرک یا نفاق در مقابل وی بودند. در این شرایط، همسران ایشان هم به‌عنوان زن و نیز همسر، نقش مؤثری در همراهی و غمخواری با ایشان بر عهده داشتند. بی‌تردید حادثه شعب ابی‌طالب، یکی از سخت‌ترین و حساس‌ترین حوادث دوران بعثت پیامبر (صلی الله علیه و آله) است. با محاصره شعب ابی‌طالب و فائق شدن مسلمانان بر این بحران، امکانات و ظرفیت‌های جدیدی بر روی مسلمانان گشوده شد که در مقابله با بحران‌ها و رویدادهای بعدی تأثیر بسزایی گذاشت. طبعاً شکسته‌شدن محاصره شعب و غلبه‌یافتن مسلمانان بر مشکلات

و مصائب بی‌شمار آن مرهون رهبری و تدابیر پیامبر (صلی الله علیه و آله)، همچنین مجاهدت‌ها و مساعی نزدیکان و یاران وی بود که در طی این دوران در جبهه‌ای یکدست در کنار رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ماندند و توطئه‌های مشرکان را یکی پس از دیگری بی‌اثر کردند. در این میان، کنش‌مندی و نقش‌آفرینی حضرت خدیجه (علیها السلام) به عنوان اولین زن مسلمان و همسر پیامبر (صلی الله علیه و آله) در غلبه بر این بحران و سهم و جایگاه مدیریت وی، موضوع قابل‌درنگی است ولی آنچنان که باید به آن پرداخته نشده است.

۱-۲. اهداف، ضرورت و روش تحقیق

حادثه شعب ابی‌طالب نمونه مهمی از غمخواری، همراهی، اثرگذاری و اثرافرینی حضرت خدیجه (علیها السلام) در مسیر رسالت و نبوت به شمار می‌رود. تبیین و تشریح نقش حضرت خدیجه (علیها السلام) در مدیریت بحران شعب و مواضع وی در این دوران، افزون بر شناخت جایگاه عظیم وی در تبلیغ و ترویج اسلام، می‌تواند ما را در دستیابی به عملکردها و نحوه کنش‌مندی این بانویاری و آن را به مثابه الگویی قابل‌اتکا فراروی مسلمانان و زنان عالم بگذارد. نظر به اهمیت بحث، این جستار به روش توصیفی تحلیلی، به دنبال پاسخ به این پرسش است که جایگاه حضرت خدیجه و سهم وی در سامان‌دهی و مدیریت بحران محاصره شعب ابی‌طالب چه بوده است؟

مفروض این پژوهش این است که حضرت خدیجه (علیها السلام) در نقش همسر پیامبر (صلی الله علیه و آله) با موقعیت و دارایی چشمگیر خود و صرف آن در رفع نیازهای مسلمان در شعب، دور زدن هوشمندانه برخی تحریم‌ها و نیز همراهی و پایداری وی در کنار رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در نقش همسر و وزیری مهربان، کاردان و خردمند به سهم خود در از میان رفتن محاصره شعب نقش مهمی داشته است.

۱-۳. پیشینه تحقیق

درباره محاصره شعب ابی‌طالب، همچنین جایگاه حضرت خدیجه (علیها السلام) در تاریخ اسلام و ویژگی‌های وی پژوهش‌های چندی صورت گرفته که در مواردی به اجمال یا گزارشی از

نقش ایشان در محاصره شعب ابی‌طالب سخن به میان آمده است. از جمله: حسین‌زاده یزدی و شریف‌زاده (۱۳۹۵) در مقاله «سیره پیامبر اکرم در مقابله با تحریم‌های اقتصادی» به شیوه مقابله پیامبر با تحریم‌های اقتصادی دوران نبوتش، نظیر تحریم اقتصادی شعب ابی‌طالب، محاصره و انحصار تجاری قریش، محاصره اقتصادی نظامی احزاب و تهدید به تحریم اقتصادی منافقان پرداخته‌اند. کاظمی (۱۳۹۵) در مقاله «تأثیر سیره و رفتار سیاسی حضرت خدیجه در شکل‌گیری و گسترش اسلام»، به تأثیر شیوه و رفتار حضرت خدیجه در شکل‌گیری و اشاعه اسلام پرداخته است. نسیحه حسین (۲۰۱۵) در پایان‌نامه خود با عنوان «خدیجه و عایشه»، جایگاه این دو بانوی پیامبر را بررسی کرده است. علی‌اکبر افراسیاب‌پور و فلور ولی‌پور چهارده چریک (۱۳۹۱)، به نقش زنان در زندگی پیامبر ﷺ پرداخته‌اند و از نقش حضرت خدیجه (ع) در زندگی پیامبر ﷺ نیز سخن به میان آورده‌اند. ابرار الحیدری (۱۳۹۹) در مقاله «بررسی دعوت پیامبر ﷺ از سال هفتم تا دهم بعثت؛ محاصره شعب ابی‌طالب» به این سؤال پرداخته که آیا حضرت در سه سال محاصره شعب ابی‌طالب دعوت به اسلام را تعطیل کرده و به تحکیم آموزه‌های دینی در میان مسلمانان بنی‌هاشم حاضر در شعب اکتفا کرده یا اینکه روش جدیدی را در دعوت به اسلام به کار برده است؟ با این همه این آثار به جایگاه و سهم حضرت خدیجه (ع) در مرتفع کردن و شکستن تحریم‌ها، نیز چگونگی و نحوه ساماندهی آن چندان توجهی نکرده‌اند و راه را برای پژوهشی مستقل و موردی باز گذاشته‌اند.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. شعب ابی‌طالب و تحریم اقتصادی و اجتماعی پیامبر ﷺ و یارانش

شعب به کسر اول و سکون دوم، واژه‌ای عربی و جمع شعاب و به معنای «گشادگی میان دو کوه؛ دره، راه در کوه» به کار رفته است (عمید، ۱۳۸۹: ۷۰۱؛ فیاض، ۱۳۸۱: ۶۳). شهر مکه شهری است با کوه‌های فراوان و فراگیر که در میان آن، وادی‌ها و دامنه‌های کوچکی است که در فرهنگ عرب «شعب» نامیده می‌شود (الطریحی، ۱۴۰۸: ج ۲: ۵۱۲؛ جعفریان، ۱۳۷۸، ج ۱: ۳۵۸؛ الحیدری، ۱۳۹۹: ۴۴). مکه مملو از شعب است و از قدیم

این ضرب‌المثل مرسوم بوده که «أهل مکه اعلم بشعابها»، اهل مکه به شعب‌های خود آگاه‌تر از دیگران‌اند. ساکنان مکه که مشتمل بر طوایف مختلفی بودند، هر کدام در یکی از این شعب‌ها اقامت داشتند. از این‌رو، هر شعبی را به نام آن طایفه می‌شناختند. آنچه به نام شعب ابی‌طالب معروف شده در آغاز شعب ابی‌یوسف نام داشته و ظاهراً در عصر بعثت شعب ابی‌طالب نام گرفته‌است (جعفریان، ۱۳۷۸، ج ۱: ۳۵۸).

عقیم ماندن تعقیب مهاجران به حبشه، نفوذ قابل‌توجه اسلام در میان جوانان، مردان، زنان و مستضعفان، و به‌طور کلی، بیهوده ماندن برخوردها، روش‌ها و شگردهای مسالمت‌آمیز، اغواکننده، علمی، تهدیدآمیز، سرکوبگرانه و بازدارنده، از قبیل وعده پست و مقام، شکنجه‌های جسمی و روحی، تهمت سحر و جنون، سؤالاتی از اسرار هستی و تاریخ گذشتگان بر نگرانی مشرکان افزود و آنان را به مطرود کردن، انزوای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی سوق داد. در واقع، تحریم اقتصادی و اجتماعی پیامبر (ص) و یارانش در شعب ابی‌طالب، یکی از برخوردهای سیاسی و روانی مشرکان در مواجهه و مقابله با مسلمانان بود (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۳۸۹-۳۹۰). مشرکان عهدنامه‌ای صادر و در خانه خدا نصب کردند که طبق آن هر گونه معامله، وصلت و حشر و نشر با پیامبر (ص) و یارانش ممنوع شد (ابن هشام، ۱۳۸۳: ۱۷۷؛ ابن اثیر، ۱۳۸۴، ج ۲: ۹۰۹؛ بلاذری، ۱۴۱۷، ق: ۲۳۴؛ طبری، ۱۳۷۵، ج ۳: ۸۷۸؛ بیهقی، ۱۴۰۳، ج ۲: ۳۱۱-۳۱۲). از این‌رو، بنی‌هاشم و بنی‌عبدالمطلب به ابوطالب روی آوردند و به‌همراه ایشان به درون دره رفتند و در آنجا اقامت گزیدند (ابن اثیر، ۱۳۸۴، ج ۲: ۹۰۹). اقدامات مشرکان از قبیل نظارت شدید بر اجرای عهدنامه، انزوای اقتصادی و اجتماعی پیامبر (ص) جلوگیری از رسیدن آذوقه و کالا وضعیت بسیار دشوار و فرساینده‌ای را برای مسلمانان در شعب ابی‌طالب ایجاد کرد (ابن سعد، ۱۳۷۴: ۱۹۶؛ ابن اثیر، ۱۳۸۴، ج ۲: ۹۱۰؛ ابن هشام، ۱۳۸۳: ۱۷۷؛ طبری، ۱۳۷۵، ج ۳: ۸۷۸). کسانی که در داخل شعب بودند، نمی‌توانستند احتیاجات خود را تأمین کنند؛ زیرا هیچ کس حاضر به معامله با آنان نبود. افزون‌بر این، در آن شرایط سخت تهدیدات دیگری نیز وجود داشت (جعفریان، ۱۳۸۷، ج ۱: ۳۶۰؛ فیاض، ۱۳۸۱: ۶۴). مسلمانان در این دوران سه ساله تنها در سالی دو بار در ماه‌های ذی‌حجه و رجب می‌توانستند از شعب خارج شوند

و اندکی آذوقه تهیه کنند (عاملی، ۱۴۱۱ ق، ج ۳: ۳۲۹). وضعیت دشوار مسلمانان در شعب به گونه‌ای بود که آنان در برخی مواقع برای رهایی از گرسنگی به چیزهایی نظیر خوردن برگ درختان که ماهیت غذایی نداشت، روی آوردند (حلبی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱: ۳۳۷). در یک مرحله که عباس برای تهیه و خرید آذوقه از شعب خارج شد، ابوجهل قصد وی کرد؛ ولی خداوند وی را نجات داد (بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج ۱: ۲۳۵). شایان ذکر است که عباس در این زمان هنوز مسلمان نشده بود؛ ولی به خاطر حمایت خانوادگی از پیامبر ﷺ در شعب وارد شده بود. همچنین هاشم بن عمرو شب‌ها خوراکی بر شتر خود می گذاشت و تا نزدیکی شعب می رفت و به پهلوی شتر می زد تا به داخل شعب برود (بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج ۱: ۲۳۵). در تمام مدتی که پیامبر ﷺ در شعب بود، ابوطالب عمویش مراقب بود تا کسی به پیامبر سوء قصد نکند.

نظام قبیله‌ای بر اساس نسب و خویشی بود. قریش و به خصوص برخی تیره‌ها، به رغم همه دشمنی‌شان با اسلام، به خاطر ملاحظات قبیله‌ای نمی‌توانستند در آن شرایط در برابر بنی‌عبدالمطلب بی‌توجه باشند. اکنون پس از گذشت سه سال، برخی احساس ندامت و پشیمانی کرده و وجدان‌شان آنان را عذاب می‌داد (جعفریان، ۱۳۷۸، ج ۱: ۳۶۲؛ آیتی، ۱۳۷۸: ۱۶۱-۱۶۲). افزون بر آن، برخی از مشرکان و اشراف مکه، از تبعات سوء حضور بنی‌هاشم در شعب آگاه بودند؛ چراکه حضور مسلمانان و مشرکان بنی‌هاشم در کنار یکدیگر در شعب و آشنایی آنان با محتوای دعوت پیامبر ﷺ، حقانیت و صداقت گفتار و کردار او، ارکان اولیه اسلام و اولین هسته‌های مقاومت در برابر مشرکان را شکل داد. از همین رو، برای پایان بخشیدن به محاصره، با توسل به زور و تهدید در مقابل جناح ابوجهل تلاش کردند (زرگری نژاد، ۱۳۸۴: ۲۸۴). همزمان پیامبر عمویش را از خورده شدن پیمان‌نامه توسط موریانه آگاه کرد. ابوطالب زمانی که سخنان پیامبر را شنید، گفت: «اشهد أنك لا تقول الا حقاً». وی سپس مشرکان را از این امر آگاه کرد و آنان پیمان‌نامه را آوردند. مشرکان با دیدن پیمان‌نامه که موریانه خورده و از آن چیزی جز عبارت «باسمک اللهم» نمانده بود، شگفت زده شدند (بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج ۱: ۲۳۴؛ آیتی، ۱۳۷۸: ۱۶۱-۱۶۲). آنان با استفاده از زمینه‌های مساعد ذهنی مردم عادی مکه که در میان آنان

نزدیکان و بستگان بنی هاشم نیز بودند، مسلحانه به سوی شعب حرکت و بنی هاشم را به ترک آنجا دعوت کردند. گروه ابوجهل نیز که قدرت کمتری داشتند، ناگزیر ابطال عهدنامه را پذیرفتند. تاریخ الغای معاهده را پانزدهم رجب سال دهم بعثت دانسته‌اند (ابن سعد، ۱۳۷۴، ج ۲: ۲۱۰).

اندکی پس از خروج از شعب دو واقعه حزن انگیز برای پیامبر به وقوع پیوست و آن درگذشت خدیجه (ع) و ابوطالب بود که به فاصله کمی از یکدیگر رخ داد. وفات این دو یار و یاور مهربان و بردبار برای پیامبر (ص) بسیار سنگین بود؛ چنان که سال دهم بعثت را «عام الحزن» نامید.

۲-۲. جایگاه حضرت خدیجه (ع) در مقابله با بحران شعب ابی طالب

خدیجه (ع) زنی از قبیله قریش بود. پدرش خویلد بن اسد قریشی و مادرش فاطمه دختر زائده بن اصم نام داشت. وی ۱۵ سال قبل از حادثه عام الفیل (۵۵۵ م) در مکه چشم به جهان گشود. خانواده وی از حیث شرف و نسب در زمره بانفوذترین قبایل عرب به شمار می‌رفت (ابن سعد، ۱۳۷۴، ج ۶: ۱۰؛ طبری، ۱۳۷۵، ج ۳: ۸۳۲؛ ذهبی، ۱۴۰۷، ج ۴: ۴۵؛ مسعودی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۶۳۰؛ محمد بن محمد رفیع، ۱۳۰۶، ج ۹۸-۹۹) خدیجه (ع) قبل از بعثت به واسطه انتخاب پیامبر به کار تجارت و به دنبال صداقت، کاردانی و امین بودن ایشان در امر تجارت با وجود داشتن خواستگارهای متعدد با پیامبر ازدواج کرد (طبری، ۱۳۷۵، ج ۳: ۸۳۳-۸۳۴). به روایت ابوالقاسم کوفی که ابن شهر آشوب از آن یاد کرده، زنان قریش از ازدواج خدیجه (ع) با محمد (ص) خشمگین شدند؛ زیرا بر این باور بودند که خدیجه (ع) با وجود خواستگاران متعدد از بزرگان و اشراف قریش نمی‌باید با یتیم و تهیدست ابوطالب ازدواج می‌کرد (کوفی، ۱۳۷۳، ج ۱: ۱۱۵). در تاریخ اسلام کمتر زنی چون حضرت خدیجه (ع) همسر بزرگوار رسول خدا (ص) یافت می‌شود که آثار بزرگی از خود بر جای گذاشته باشد. بهره‌گیری از صفات عالی انسانی و رفتار برخاسته از معرفت و تعالی وی، چنان شخصیتی از وی ساخته بود که پیامبر اکرم (ص) تا سال‌ها پس از رحلتش، هرگاه نام او را می‌شنید، بی اختیار اشک بر گونه‌هایش جاری می‌شد و از او به بزرگی یاد

می‌کرد. وی نخستین زن مسلمان و همسر و همراهی فداکار و مهربان در زندگی پیامبر ﷺ به‌خصوص در مراحل دعوت و رسالت آن حضرت بود و زندگی خود را در نقش زنی دیندار در راستای تبلیغ و گسترش اسلام قرار داد (7: Hussain, 2015). پیامبر نیز تا زمان حیات وی همسری نگرفت و پس از وفات او همواره از خدیجه به‌عنوان همسری نیک، اثرگذار، دلسوز و مهربان یاد می‌کرد.

یکی از مهم‌ترین و بزرگ‌ترین تهدیدها و خطرهایی که پیامبر و یارانش در آغاز رسالت با آن مواجه شدند، محاصره شعب ابی طالب بود و به‌مدت سه سال از سال هفتم تا دهم بعثت استمرار داشت. حمایت اقتصادی سیاسی خدیجه (ع) از پیامبر کلید شکست این تحریم اقتصادی و محاصره بود. این تحریم قبل از آنکه اقتصادی باشد سیاسی بود و هدف آن از بین بردن اسلام بود (کاظمی، ۱۳۹۵: ۱۰۸). سیره و رفتار حضرت خدیجه (ع) در بحرانی‌ترین موقعیت‌ها در کنار پیامبر ﷺ به‌خصوص محاصره شعب ابی طالب هر پژوهشگری را به تحسین این بانو بر می‌انگیزد. چه بسا اگر مقاومت و پایداری ایشان، ابوطالب عموی پیامبر و یاران وی نبود، اسلام در همان مراحل اولیه راه متوقف و نتیجه مجاهدت‌های پیامبر ﷺ به شکست منتهی می‌شد. هرچند مشارکت اجتماعی زنان در جاهلیت فراگیر نبود؛ ولی بنا بر آداب و رسوم و قبیله به قبیله متفاوت بود. همچنین زنان و مردان در معاشرت با یکدیگر محدودیتی نداشتند و گفت‌وگو و نگاه کردن به یکدیگر مانعی نداشت (جاحظ، ۱۴۱۱ق، ج ۲: ۱۴۸). در هر حال، جایگاه حضرت خدیجه (ع) در همراهی با پیامبر و نقش آفرینی وی در بحران شعب ابی طالب را می‌توان در موضوعات ذیل تشریح و تبیین کرد:

۲-۲-۱. حمایت مالی و هزینه کردن همه ثروت خود در شعب

پیامبر ﷺ در زمان رسالت، افزون بر تأمین و گذران زندگی، برای پشتوانه فعالیت خویش و حمایت از طبقات فقیر و آسیب‌پذیر جامعه به حمایت اقتصادی نیاز مبرمی داشتند. البته منظور از حمایت از طبقات فقیر، نه در آن حد که ایشان را بی‌نیاز کند تا مسلمانان متهم شوند که به علت کمک پیامبر ﷺ اسلام آورده‌اند، بلکه در آن حد که در مواقع ضرورت و

در تنگناهای شدید، نظیر شعب ابی طالب، بتواند همراه و در کنار مسلمانان باشد (عالمی، ۱۳۹۵: ۲۴۴). بر اساس روایتی، پیامبر ﷺ بعد از ازدواج با خدیجه (ع) به خرید و فروش پارچه (ترمذی، ج ۳: ۵۶۸؛ ابن اثیر، ۱۳۸۴، ج ۲: ۴۹۳) و بر اساس روایتی دیگر به خرید و فروش حیوانات می‌پرداخته‌اند (بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج ۱: ۱۳۰)؛ بنابراین پیامبر ﷺ در کنار راز و نیاز و عبادت، از پیشه خود غافل نبوده است. از دیگر سوی ثروت خدیجه (ع) و انفاق آن در راه اسلام تأثیر بسزایی در ترویج اسلام و مقابله پیامبر ﷺ با موانع آن داشته است. از شخصیت خدیجه (ع) تا قبل از اسلام اطلاعات چندانی در دست نیست؛ ولی می‌توان اذعان کرد که وی فردی اصالتمند، ثروتمند و تجارت‌پیشه بوده و با پیچ و خم تجارت آشنایی خوبی داشته است (ابن هشام، ۱۳۸۳: ۸۸؛ آئینه‌وند، ۱۳۶۱: ۴۳). وی با استعانت از افراد کاردان، سرمایه تجاری خود را به شکل مضاربه برای تجارت به کار می‌گرفت. افراد مختلفی راغب بودند تا با وی که زن کاردانی در کار تجارت بود سهیم شوند (ابن هشام، ۱۳۸۳: ۸۸). بر اساس روایاتی که علامه مجلسی نقل کرده، کاروان‌ها و تجارت‌خانه‌های حضرت خدیجه (ع) در کشورهای مصر، حبشه و شام مشغول تجارت بودند و غلامان و کارگزاران بسیاری به ایشان در کار تجارت یاری می‌رساندند (مجلسی، ۱۴۲۳ ق، ج ۱۶: ۲۱). درخور ذکر است تجارت‌پیشگی حضرت خدیجه (ع)، آن هم در دورانی که در شبه جزیره، زنان جایگاه بسیار نازلی داشتند و به آنان به چشمی مزاحم، سربار، حقیرانه، شیء انگارانه و کالایی نگاه می‌شد، حاکی از خبرگی و زبده‌گی اجتماعی وی در عرصه اجتماعی و اقتصادی است. به عبارت دیگر، حضرت خدیجه (ع) با بهره‌گیری از ویژگی‌هایی چون: اصالت و پاک‌دامنی (ابن سعد، ۱۳۷۴، ج ۶: ۱۰)، توانمندی‌ها و تجارب ویژه‌ای داشته که توانسته با تجار بزرگ مکه رقابت و چنین ثروتی را فراهم کند و دامنه آوازه‌اش را تا خارج از مکه نیز برساند.

حضرت خدیجه (ع)، ثروت چشمگیر خود را در راه ترویج و تبلیغ اسلام مصروف کرد (فاضل: ۱۹). به روایت زهری، حضرت خدیجه (ع) در راه ترویج اسلام ۴۰ میلیون سکه طلا و نقره خرج کرده است (همان). پیامبر ﷺ نیز با اشاره به حمایت‌های بی دریغ مادی و معنوی وی می‌فرماید: «خداوند هیچ‌گاه برایم همسری بهتر از وی جایگزین نکرد، او مرا پذیرفت

زمانی که کسی مرا تصدیق نکرد، یاری‌ام کرد در زمانی که هیچ‌کس مرا یاری ننمود، از اموالش در اختیارم قرار داد، هنگامی که همه مالشان را از من دریغ کردند» (ابن‌البر، ۱۹۹۲، ج ۴: ۱۸۲۴). در جای دیگر نیز با اشاره به این مطلب می‌فرماید: «هیچ ثروتی، همانند ثروت خدیجه، به من سود نبخشید» (ابن بابویه، ۱۴۱۷ ق: ۴۶۸). یکی از رویدادها و بحران‌های مهمی که حضرت خدیجه (ع) ثروت و دارایی خود را وقف آن کرد حادثه شعب ابی طالب بود. اتفاق و بخشش حضرت خدیجه (ع) در راه اسلام و همچنین حادثه شعب ابی طالب به‌گونه‌ای است که این آیه از سوره بقره را در ذهن تداعی می‌نماید: «الَّذِينَ يَنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يَتَّبِعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنًّا وَلَا أَذًى لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (بقره، ۲۶۲).^۱ بسیاری از منابع نیز به اتفاق کردن تمامی ثروت خدیجه در حادثه شعب ابی طالب اذعان کرده‌اند. به روایت ابن شهر آشوب خدیجه در این دوران اموال فراوان و چشمگیری در راه پیامبر (ص) خرج کرد (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶ ق / ۱۹۵۶، ج ۱: ۵۸). گزارش طبرسی نیز بیانگر خرج و اتفاق دارایی‌های خدیجه در این دوران است (طبرسی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱: ۱۵۱). ابن جوزی و یعقوبی نیز به این مطلب اذعان کرده‌اند (سبط بن جوزی، ۱۴۱۸ ق: ۸۳؛ یعقوبی، ج ۲: ۳۵). وی اقلام غذایی و مصرفی را به ارزشی چند برابر قیمت مرسوم، برای رفع نیازهای محاصره‌شدگان می‌خرد و با مشقات فراوان و پنهانی شترانی را که از گندم و خرما بار شده بودند به شعب ابی طالب می‌رسانید (سبحانی، ۱۳۷۰: ۵۹). بدین ترتیب، ثروت و دارایی خدیجه (ع) توانست در راه تقویت و پیشرفت اسلام و نبوت، بخش اعظمی از توطئه‌ها و دسیسه‌های مشرکان را بی‌اثر کند و در این زمینه کمک شایانی برای مسلمانان باشد.

۲-۲-۲. استفاده از نفوذ خود در جهت دور زدن تحریم‌ها

حضرت خدیجه (ع) در طی محاصره شعب ابی طالب با توجه به نفوذی که در گذشته از مجرای تجارت و بازرگانی در میان خویشان خود و قریش داشت، از این نفوذ خود در جهت دور زدن تحریم‌های قریش استفاده کرد. وی در ابتدا، نمایندگان به نزد ابوجهل

۱. «آنان دارایی‌های خویش را در راه خدا انفاق نموده‌اند، نه منتی می‌گذارند و نه آزاری می‌رسانند. [اینان] پادشاهان نزد پروردگارشان محفوظ است و آنان نه بیمی خواهند داشت و نه اندوهگین می‌شود.»

فرستاد تا وی را متقاعد کنند که مانع ورود مواد غذایی به شعب نشود. هرچند وی از این اقدام نتیجه‌ای نگرفت؛ ولی سرانجام توانست از طریق برادرزاده خود، حکیم بن حزام خُوَیلِد و حمایت ابوبختری بن هشام، بارهایی از گندم را برای محاصره‌شدگان مهیا سازد (ابن اثیر، ۱۳۸۴، ج ۲: ۹۱۰؛ طبری، ۱۳۷۵، ج ۳: ۸۷۸). به نظر می‌رسد نفوذ حضرت خدیجه (ع) در میان قریش و مساعدت‌های وی در دور زدن تحریم‌ها و فراهم کردن آذوقه برای محاصره‌شدگان در پایداری آنان، نقش بسزایی داشته است. طبعاً اگر این حمایت‌ها نبود، پایداری مسلمانان در برابر جبهه گسترده مشرکان آسیب‌پذیر می‌شد و زمینه گشایش‌ها و موفقیت‌های بعدی برای آنان امکان‌پذیر نمی‌شد.

۲-۲-۳. نقش‌آفرینی در سامان‌دهی و مدیریت مردمان شعب

مقاومت در برابر بحران‌های اقتصادی و اجتماعی در هر اجتماع و برون‌رفت از آن، ارتباط تنگاتنگی با مدیریت رهبران و سامان‌دهی مردمان داشته است. حضرت خدیجه (ع) در سامان‌دهی و مدیریت مردمان و زنان شعب، دمیدن روح مقاوت و امید در آنان، در کنار پیامبر (ص) و ابوطالب، اهتمام و مساعی ویژه‌ای نشان داد.

حضرت خدیجه (ع) با وجود اشتغالات اجتماعی فراوان و خستگی‌های ناشی از کار روزانه و رسیدگی به امور خانه، خود را از سیاست، مدیریت و سامان‌دهی امور عمومی دور نداشت (کاظمی، ۱۳۹۵: ۱۱۴). وی با انفاق تمامی ثروت خویش در جریان شعب، حس نوع‌دوستی، معاضدت و همکاری را در میان مسلمانان تقویت کرد و به سهم خود زمینه روحی رویارویی و مقاومت در برابر ناملایمات و مصائب شعب را در آنان فراهم ساخت.

۲-۲-۴. وزیری مشفق، خردمند و صادق در کنار پیامبر (ص)

جایگاه دیگر خدیجه (ع) در محاصره شعب و به‌طور کلی در زندگی کنار پیامبر (ص) را می‌توان در نقش وی به‌عنوان وزیری خردمند (ابن هشام، ۱۳۸۳: ۸۹؛ طبری، ۱۳۷۵، ج ۳: ۸۳۳) مشفق و صادق معرفی کرد. در واقع، وی بهترین، بامعرفت‌ترین و صادق‌ترین وزیر و مایه آرامش پیامبر (ص) بود (ابن کثیر، ۱۹۸۶، ج ۲: ۶۱؛ مجلسی، ۱۴۲۳، ج ۱۶: ۱۰-۱۲).

خدیجه عدول از جایگاه و پایگاه اشرافی و استقرار در جایگاه فضیلت را نه از سر عاطفه گذرا و عشق به جوانی محمد (ص) بلکه از سر معرفت انجام داده بود (زرگری‌نژاد، ۱۳۸۴: ۲۸۸). خدیجه (ع) در محاصره طاقت‌فرسای شعب نیز در نقش وزیری با معرفت، دلسوز و صادق با وجود رفاه و نعمتی که در زندگی‌اش داشت، بی‌آنکه خم به ابرو بیاورد، تمامی امکانات مادی و روحی خود را در راه پیامبر (ص) و اسلام صرف کرد. به خاطر همین ایثارها، دلسوزی‌ها و مساعدت‌ها و مشاوره‌های خردمندانه خدیجه (ع) بود که پیامبر (ص) تا پایان عمر، وی را فراموش نکرد و تا نامش برده می‌شد، گاهی اشک در چشمانش حلقه می‌زد و می‌گفت: نمی‌دانید از زمانی که مرا تنها گذاشته بودند، این زن چه فداکاری‌ها و ایثارها کرد (مطهری، ۱۳۸۶، ج ۱۷: ۴۰۴).

۲-۲-۵. تجلی مقاومت و پایداری در محاصره شعب

حضرت خدیجه (ع) را می‌توان تجلی مقاومت و پایداری در محاصره شعب ابی طالب نامید. وی در طی این سه سال تحریم فراگیر مشرکان علیه مسلمانان با اینکه زندگی‌اش را در رفاه و نعمت سپری کرده بود، خم به ابرو نیاورد و دوشادوش پیامبر و یارانش در مسیر مقاومت در برابر مشرکان پایبند و راسخ ماند.

محاصره اقتصادی و اجتماعی مسلمان در شعب و رفتارهای مشرکان و منافقان تأثیر فراوانی در تحیل قوای جسمانی حضرت خدیجه (ع) گذاشت؛ به طوری که اندکی بعد از پایان محاصره بر اثر همین ناملایمات، چشم از جهان فرو بست (کاظمی، ۱۳۹۵: ۱۱۲). اگر مقاومت‌ها و پایداری‌های خدیجه (ع) همسر و ابوطالب عموی پیامبر در کنار مسلمانان شعب نبود، مسیر رسالت و نبوت با سرنوشتی گنگ و غامض و یا شکننده مواجه می‌شد؛ بنابراین نقش دیگر خدیجه (ع) همسر پیامبر (ص) در محاصره شعب را می‌توان به فداکاری، پایداری و مقاومت شگفت‌آور وی در امر محاصره توصیف کرد. چنان که پیامبر (ص) نیز با اذعان به این نکته فرمود: «ماقام الاسلام الا بسیف علی و ثروه خدیجه» (اشتهاردی، ۱۳۷۷: ۱۶۲).

۳. نتیجه‌گیری

دین اسلام به‌عنوان دینی جهان‌شمول به تمام ابعاد فردی و اجتماعی انسان توجه داشته و برای زنان نیز در عرصه‌های سیاسی و اجتماعی حق مشارکت قائل است. چنان‌که آنان از همان آغاز رسالت رسول خدا (ص) دوشادوش مردان در حفظ و صیانت از دین اسلام به‌پا خاستند و در عرصه‌های مهمی همچون بیعت، هجرت و جهاد نقش‌آفرینی کردند. از این‌رو، جایگاه و حضور زنان در تاریخ اسلام در عرصه‌های مختلف اجتماعی عامل مؤثری در توسعه نفوذ شعائر و احکام اسلامی و مدیریت اقتصادی و اجتماعی آن بوده و در ابعاد مختلف تمدن اسلامی و نتایج آن با ویژگی‌های خاص و منحصر به فردی همراه بوده است. حضرت خدیجه (س) مصداقی بر جسته از زنان بزرگ و نقش‌آفرین تاریخ صدر اسلام به‌شمار می‌رود که بیش از هر زنی در سرنوشت پیامبر اسلام (ص) ایفای نقش کردند. وی در طی ۲۵ سال زندگی با پیامبر (ص) در جایگاه همسر وی در بحرانی‌ترین و دشوارترین موقعیت‌ها و حوادث در کنار پیامبر بودند و ایشان را در مسیر نبوت یاری کردند. محاصره و انزوای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی پیامبر و یارانش از زمره این حوادث به‌شمار می‌رود. جایگاه حضرت خدیجه (س) و نقش مهم وی در سامان‌دهی و مدیریت محاصره‌شدگان، همچنین شکست و الغای پیمان شعب را می‌توان در مواردی از قبیل: پایداری و مقاومت شگفت‌انگیز حضرت خدیجه (س) در ایام محاصره، حمایت از همسرش رسول خدا (ص) در نقش وزیری مشفق، دلسوز و خردمند، انفاق‌داری چشمگیر خود در راه رسالت و رفع نیازهای محاصره‌شدگان و نیز دور زدن هوشمندانه تحریم‌های اجتماعی و اقتصادی مسلمانان جست‌وجو کرد.

مساعی و مجاهدت‌های خدیجه (س) در حادثه شعب ابی‌طالب و پایداری‌های وی در کنار رسول خدا (ص) در کنار رهبری پیامبر و مجاهدت‌های یاران و نزدیکانش، به‌خصوص عمویش ابوطالب، پیروزی در خشانی را برای مسلمان رقم زد و زمینه موفقیت‌های بعدی در تاریخ اسلام را فراهم کرد. به‌طوری‌که می‌توان از این پیروزی به مثابه نقطه عزیمتی در امر رسالت و اشاعه اسلام یاد کرد.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم.
- آیتی، محمدابراهیم. (۱۳۷۸). *تاریخ پیامبر اسلام*. تهران: دانشگاه تهران.
- ابن اثیر، عزالدین علی بن اثیر. (۱۳۸۴). *تاریخ الکامل*. ترجمه سیدحسین روحانی. جلد سوم. تهران: اساطیر.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۷ق). *امالی*. قم: مؤسسه البعثه.
- ابن سعد، محمد بن سعد. (۱۳۷۴). *الطبقات الکبری*. ترجمه محمود مهدوی دامغانی. تهران: فرهنگ و اندیشه.
- ابن شهر آشوب. (۱۳۷۶ق / ۱۹۵۶م). *مناقب آل ابی طالب*. تصحیح لجنه من اساتذه. نجف: المطبعة الحیدریه.
- ابن عبدالبر، ابوعمر یوسف بن عبدالله. (۱۹۹۲). *الاستیعاب فی معرفة الأصحاب*. تحقیق علی محمد البجای. بیروت: دارالجیل.
- ابن کثیر، أبو الفداء اسماعیل بن عمر. (۱۹۸۶). *البدایة و النهایة*. بیروت: دار الفکر.
- ابن هشام. (۱۳۸۳) *سیرت رسول الله*. ترجمه رفیع‌الدین اسحاق بن محمد همدانی (قاضی ابرقوه). ویرایش جعفر مدرسی صادقی. تهران: مرکز.
- اشتیاردی، محمد. (۱۳۷۷). *حضرت خدیجه اسطوره / ایشار و مقاومت*. تهران: مؤسسه انتشارات نبوی.
- افراسیاب‌پور، علی اکبر؛ ولی‌پور چهارده، فلور. (۱۳۹۱). «نقش زن در زندگی پیامبران الهی». *فصلنامه زن و فرهنگ*. سال چهارم. شماره چهاردهم. زمستان ۱۳۹۱. صص: ۵۷-۶۸.
- آئینه‌وند، صادق. (۱۳۶۱). *تاریخ زنان صدر اسلام*. تهران: نشر جهاد دانشگاهی دانشگاه الزهرا.
- بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۴۱۷ق). *أنساب الأشراف*. جلد اول. بیروت: دارالفکر اسلامی.
- بیهقی، ابوبکر. (۱۴۰۳ق). *دلائل النبوة*. بیروت: دارالمکتب العلمیه.
- ترمذی، محمد بن عیسی. (بی تا). *سنن الترمذی*. قاهره: نشر محمد عبدالمحسن الکتبی.
- جاحظ، عمرو بن بحر. (۱۴۱۱ق). *رسائل*. به تحقیق عبدالسلام هارون. بیروت: دارالجمیل.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۷). *تاریخ سیاسی اسلام، سیره رسول خدا*. جلد اول. تهران: دلیل ما.
- حلبی، علی بن ابراهیم. (۱۴۰۹ق). *السیرة الحلبیة النبویة*. بی جا: دارالمعرفه.
- الحیدری، ابرار. (۱۳۹۹). «بررسی دعوت پیامبر ﷺ از سال هفتم تا دهم بعثت: محاصره شعب ابی طالب».
- *تاریخ‌نامه اسلام*. سال دوم. شماره سوم. بهار و تابستان ۱۳۹۹. صص: ۴۳-۵۲.
- ذهبی، محمد بن احمد. (۱۴۰۷ق). *تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام: عهد الخلفاء الراشدين حوادث و وفیات*. بیروت: دارالکتب العربی.
- زرگری‌نژاد، غلامحسین. (۱۳۸۴). *تاریخ صدر اسلام (عصر نبوت)*. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- سبحانی، جعفر. (۱۳۷۰). *تاریخ اسلام*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- سبط بن جوزی، شمس‌الدین ابوالمظفر. (۱۴۱۸ق). *تذکرة الخواص*. قم: منشورات الشریف الرضی.
- سید حسین‌زاده یزدی، سعید؛ شریف‌زاده، محمدجواد. (۱۳۹۵). «سیره پیامبر اکرم در مقابله با تهدیدهای

- اقتصادی». فصلنامه اقتصاد اسلامی. سال شانزدهم. شماره ۶۲. تابستان ۱۳۹۵. صص: ۳۰-۵.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۱۷ق). *اعلام‌الوری به اعلام‌الهدی*. قم: آل‌البیت (ع).
- الطریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۴۰۸ق). *مجمع‌البحرین و مطلع‌النیرین*. بی‌جا: مکتب نشر الثقافه الاسلامیه.
- عالمی، سیدمحمدرضا. (۱۳۹۵). «بررسی تأثیر اموال حضرت خدیجه (ع) در زندگی و رسالت پیامبر (ص)». *همایش صدف کوثر*. دوره یک. صص: ۲۳۳-۲۵۰.
- عاملی، جعفر مرتضی. (۱۴۱۱ق). *الصحيح من سيرة النبي الاعظم*. بیروت: دارالسیره.
- عمید، حسن. (۱۳۸۹). *فرهنگ فارسی جیبی عمید*. ویراستار: عزیزالله علیزاده. تهران: انتشارات راه رشد.
- فاضل، جواد. (بی‌تا). *معصوم سوم فاطمه الزهرا (ع)*. تهران: مؤسسه علمی.
- فیاض، علی‌اکبر. (۱۳۸۱). *تاریخ اسلام*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- کاظمی، سید آصف. (۱۳۹۵). «تأثیر سیره و رفتار سیاسی حضرت خدیجه در شکل‌گیری و گسترش اسلام».
- *سیره و سخن اهل بیت (ع)*. شماره دوم. پاییز و زمستان ۱۳۹۵. صص: ۹۲-۱۲۰.
- کوفی، ابوالقاسم علی بن احمد. (۱۳۷۳). *الاستغاثة فی بدع الثلاثة*. تهران: اعلمی.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۲۳ق). *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*. دارالتعارف للمطبوعات.
- محمد بن محمد رفیع. (۱۳۰۶ق). *تذکرة الخواتین* (در شرح حال مشاهیر نسوان عالم از عرب و روم و هند و عجم از صدر اسلام تاکنون). هند: بی‌نا.
- مسعودی علی بن الحسین. (۱۳۸۲). *مروج الذهب*. ج ۱. ترجمه ابوالقاسم پاینده. چاپ هفتم. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۶). *مجموعه آثار*. ج ۱۷. تهران: صدرا.
- یعقوبی، احمد بن ابی‌یعقوب. (۱۳۷۱). *تاریخ یعقوبی*. ترجمه محمدابراهیم آیتی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- _____ (بی‌تا). *تاریخ الیعقوبی*. بیروت: دارالصادر.

منابع انگلیسی

- Hussain, Naseeha S., (2015) “*Khadija and Aisha: A Study of Premodern and Modern Scholarly Portrayals*”, Graduate College of the University of Illinois at Urbana-Champaign.